

Mindenféle cselédek

A cseléd-motívum Kosztolányi Dezső prózájában

Jelige: cseléd

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS.....	3
II. A CSELÉDSÉG JELENLÉTE A HUSZADIK SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.....	5
III. <i>ÉDES ANNA</i> ELŐZMÉNYEI.....	12
IV. A CSELÉD-MOTÍVUM A KORAI ÉLETMŰBEN.....	15
V. KOSZTOLÁNYI CSELÉDEINEK TOVÁBBÉLÉSE AZ IRODALOMBAN	19
VI. KONKLÚZIÓ.....	20
VII. BIBLIOGRÁFIA.....	21

I. BEVEZETÉS

Jelen dolgozatom ötlete alapszakos szakdolgozatom írása közben született. Abban, Csáth Géza *A varázsló kertje* című kötetével hasonlítottam össze Kosztolányi Dezső *Boszorkányos esték* című első novelláskötetét. Feltűnt számomra, hogy mindkét szerzőnél jelentékeny motívum a cselédség, már ebben – az életművet tekintve is – korai szakaszban.

A korszak polgári életviteléhez elválaszthatatlan kellék volt a cseléd és a háziszolgáló. Jóformán minden rendes úri házban volt legalább egy inas vagy cseléd. Természetes, hogy megragadta az ebben a miliőben felnövő Kosztolányit is a cselédség.

„A *Nyugat*-ban július 1-jén indul meg nagy regényem, melynek hősnője egy cseléd. Címe: *Édes Anna*.”¹ Ezekkel a szavakkal jelenti be levélben Kosztolányi az édesapjának, id. Kosztolányi Árpádnak, hogy *Édes Anna* című regénye folytatásokban publikáltatik a *Nyugat*-ban. Nem először ejt szót a regényről, ti. neki számol be először arról, hogy egyáltalán belefog a regénybe.² Azonban atyjának már nem nyújthatta kezébe a kész kötetet, hiszen Kosztolányi Árpád 1926. december 3-án elhunyt.³ Holott nagyon szerette volna elolvasni, s ezt a levelében is leírta a fiának. Azonban, ha a szöveget nem is, a regényt magát olvashatta, s büszke lévén fiára, bizonyosan olvasta is, ugyanis a folytatásokban közölt írásművet – még az apa életében – a *Nyugat* 19. évfolyama közölte azon év július 1-től november 16-ig bezárólag, vagyis a 13. számmal kezdődően, s a 22. számmal befejezőleg.⁴

Először is tisztázni szeretném, mit értek itt, e dolgozatban a cseléd szón. A cselédet most a polgári társadalomban jelenlévő, a polgárságot, arisztokráciát kiszolgáló, mindennapi életvitelüket, társadalmi státusukat fenntartó személyzetként aposztrofálom. Persze, cseléd és cseléd közt is van különbség. A polgári családok cselédsége nagyon különbözik a paraszti cselédségtől s még inkább a tanyasi cselédségtől. A polgári családok cselédségét a szakirodalom jelentős mértékben nevezi házicszelédségnek, illetve városi cselédségnek.⁵ Fontos ezeket a terminusokat differenciálni. Borbély András így fogalmaz egy nem rég megjelent esszéjében:

„[...] a városi cselédek, akik nem a falvakból, hanem a tanyákról és a cselédsorról érkeztek. [...] A tanya és a falu között ugyanolyan nagy volt a társadalmi távolság, mint a falu és a város között. Ha a cseléd a

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek-Naplók*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1996, 542, 930. levél.

² I.m., 516, 890. levél.

³ ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Bp., Osiris, 2017, 345.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, 576.

⁵ Lásd: GYÁNI Gábor, *Család, háztartás és a városi cselédség*, Bp., Magvető, 1983. és GYÁNI Gábor, *A nő élete – történelmi perspektívában*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.

tanyáról be tudott költözni a faluba, az teljes életformaváltást és a társadalmi mobilitás lehetőségét jelentette. A parasztosodás esélyét, ami a polgárosodás falusi megfelelője.”⁶

Hoz azonban egy példát Illyés Gyula *Puszták népe* című regényéből, melyben Illyés arról ír, mennyire letaglózt a falu, a tanyasi cselédet, mikoris először vitték be a tanyáról. Ennek kapcsán Borbély András így fogalmaz:

„A tanyai cseléd tekintete számára a falu már maga a panoptikum. A rémület, hogy látható vagy.”⁷

Borbély András itt a falut Foucault panoptikonjához⁸ hasonlítja, amely a tanya organikusan – vagy kaotikusan – szerveződött struktúrája után tarkón sújtja és elrettenti a szereplőt. Borbély András esszéjében még egy fontos cseléd típust említ; a cselédsoron élő cselédet. Ez a társadalmi osztályok közül a legalsóbb. A cselédsor már inkább hasonlít a foucault-i panoptikonra, – erre az elnevezés is utal; cselédsor – egymás mellé rendezett házakban élnek ezek a családok, de leírhatatlan nyomorban. Simon Magdát⁹ idézi – egyébként többször is – esszéjében, s így:

„[...] annak az elképzelhetetlen nyomornak és tökéletes nincstelenségnek, amit például egy szalárdi nagybirtokon láttam 1936-ban [...] nos annak párját, illetve ahhoz fogható csak ott láttam a lágerben.”¹⁰

Ugyanakkor érdekes lehet egy merőben más nézőpontot is megnézni, mégpedig Heller Andrásnak *Cselédsor* című regényét. Heller kifejezetten a mezőgazdasági paraszt-cselédekkel foglalkozik. Az 1935-ben megjelent könyv első fejezetében már sérelmezi, hogy a cselédség nincs, vagy alul van reprezentálva.

„Mezőgazdasági cselédsorban levő népességünk élete, problémái, sem az irodalomban, sem gazdaságpolitikánkban, sőt a szociális gondoskodás terén sem vonták magukra eddig a figyelmet.”¹¹

A kötetben szerepel egy hivatkozás a Magyar Statisztikai Évkönyv 1935-ös évfolyamára, melyben az 1930. évi népszámlálás alapján a gazdasági cselédség számát közel 600.000 főben állapította meg.¹² Heller a „nincstelen” földműveseket – vagyis a mezőgazdasági bér munkásokat – is hozzáveszi a mezőgazdasági cselédséghez, s így 1.250.000-re nő a kiszolgáltatott társadalmi rétegek tagjainak száma az agráriumban.¹³

⁶ BORBÉLY András, *Cselédregény*, MÉRCE, 2022. október 29. (<https://merce.hu/2022/10/29/cseledregeny/> Megtekintve: 2022. 11. 04.)

⁷ I.m.

⁸ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, Bp., Gondolat, 1990.

⁹ SIMON Magda (1908-1969), erdélyi magyar író, publicista. A vidékisé, szegénység, parasztság, Ady Endre nagyváradi korszaka állt életműve középpontjában. Jelentős riportregényeiről és színdarabjairól volt nevezetes. Ld: <https://kriterion.ro/glossary/simon-magda/> Megtekintve: 2022. 11. 06.

¹⁰ SIMON Magda, *Igen, én ismertem Mengelét*, In: SIMON Magda, *Váradi harangok. Vallomások, életképek, dokumentumok*, Bukarest, Kriterion, 1976, 120.

¹¹ Dr. HELLER András, *Cselédsor*, Bp., Szent István Társulat, 1935, 12.

¹² I. m.

¹³ Ezeket a számokat csak a cselédség más szemszögből való vizsgálata okán említettem meg, illetve illusztrálendő a harmincas évek cseléd- és munkáshelyzetét.

A különböző cselédségek különböző irodalmi reprezentációit sokat és külön lehetne tárgyalni. Cseléd-motívum alatt tehát a városi- vagy házicselédség irodalmi motívumként való felhasználását értem.

„Hagyomány a Kosztolányiról szóló irodalomban, hogy az *Édes Anna* kapcsolódását az életmű más szövegeihez nem korlátozza a cseléd-problémára, jóllehet (érthető módon) ez áll a középpontban.”¹⁴ – írja Veres András a kritikai kiadás jegyzetapparátusában.

Ez a probléma dolgozatom alapvetésének is tekinthető, hiszen annak a feltételezésnek szeretnék utánajárni, mely szerint az *Édes Annának* az előzményei már megjelennek az életmű korábbi, esetleg kevésbé kanonizált darabjaiban.¹⁵ Mindemellett azt is szeretném vizsgálni, hogy a cselédség, mint motivikus eszköz és mint reprezentálni kívánt származási kategória miként jelenik meg Kosztolányinál.

Először a cselédség és háziszolgáloság történeti háttérével kapcsolatosan szeretnék kis alapoást nyújtani, majd az *Édes Anna* recepcióiban foglaltakra szeretnék kitérni, később az első *cselédnovellától* a *cselédregényig* terjedő ívet szeretném megrajzolni és egyszersmind felkutatni a topik megjelenéseit és működéseit Kosztolányi Dezső életművében, végezetül Kosztolányi motívumának utóéletét, hatására szeretnék kitérni.

II. A CSELÉDSÉG JELENLÉTE A HUSZADIK SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Gyáni Gábor 1983-as tanulmánykötetében részletesen foglalkozik a cselédség történetével, a 19-20. századi helyzetével és a cselédekkel kapcsolatos kutatások akkori hiányának okaival.¹⁶

„A cselédség »múltba merüléséhez« persze nem kis mértékben hozzájárulhatott, hogy a réteg maga is kevés nyomot hagyott maga után, s jószerivel fáradtságos aprómunkával bukkannhatunk nyomára a statisztikákban, a levéltári forrásokban és egyéb dokumentumértékű könyvekben, újságcikkekben. Úgyszólván saját történelemmel sem rendelkezett, amennyiben a sorsát és állapotát meghatározó történetet kívülről és fölötté mások csinálták.”¹⁷

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső *Édes Anna*, szerk. Veres András, Pozsony, Kalligram, 2010, 661.

¹⁵ Hasonlóan, mint Kosztolányi másik, szintén a Boszorkányos estékben megjelent novellája, az Istenítélet, melynek „korábbi verzióját” vagy „előképét” először Bengi László nevezte meg, majd Szilágyi Zsófia fedezte fel az egész „rejtélyt”. Ld.: BENGI László, *Művészet/allegóriák. Csáth és Kosztolányi korai művészetfogalmáról*, Alföld, 2014/6, 76–86. valamint SZILÁGYI Zsófia, *Az éretlen Kosztolányi*, Bp., Kalligram, 2017, 185.

¹⁶ Azt hiszem, szépen illusztrálja a szocialisztikus-kommunisztikus hatalom viszonyát a cselédséghez az a tény, hogy az *Édes Annát* 1943 után húsz évig nem adták ki. Holott Kosztolányi könyvében jelentős szerepe van a bolsevizmusnak, igaz meglehetősen árnyalt módon, ami közel sem lehetett szimpatikus a kultúrpolitika alakítóinak, kivált a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején. Ld. továbbá: FÁBIÁN László, *Az Édes Anna keletkezésének körülményeiről*, Litera, 2020. április 3. (<https://litera.hu/irodalom/publicisztika/fabian-laszlo-az-edes-anna-keletkezesenek-korulmenyeirol.html>) Megtekintve: 2022. 11. 01.)

¹⁷ GYÁNI Gábor, *Család, háztartás és a városi cselédség*, Bp., Magvető, 1983, 8.

Úgy vélem, hogy Kosztolányi cseléd-novellái „dokumentumértékű könyvnek” értelmezhetőek, s való igaz, a boszorkánytól félő Anna, Vera, a kis pesztra és Édes Anna történetét sem a karakterek alapjául szolgáló cselédek és dajkák írták meg, hanem Kosztolányi Dezső.¹⁸ Azért is gondolom, hogy „dokumentumértékűek” Kosztolányi cseléd-szövegei, különösképpen az *Öt órákor* és az *Édes Anna*, mert, mint a legtöbb író, Kosztolányi is az őt körülvevő világból merített írásaiban, számos esetben jelentős jegyzetállományt is készített.¹⁹ Valamint, Szegedy-Maszák Mihály monográfiájából tudjuk, hogy Kosztolányi például az *Édes Anna* idején a *Pesti Hírlap* számára interjúkat készített a „társadalom különböző rétegeinek tagjaival”.²⁰

„[...] egy részét azután a Molnár C. Pál képeivel kísért *Alakok* (1929), illetve a *Bölcsőtől a koporsóig* (1934) című kötetébe is fölvette.”²¹

Mindezek miatt is értelmezhetőek Kosztolányi cseléd-szövegei „dokumentumértékű könyvnek”.²² Jóllehet *A boszorkány* kevésbé dokumentumértékű, tekintve a misztikus hangulatot, de az *Öt órákor* és az *Édes Anna* olvashatóak akár a cselédség társadalmi helyzetére mutató forrásokként is.

Gyáni szerint sokáig a történettudományban sem volt tisztázott a cselédség helyzete, sem társadalmi, sem foglalkozási tekintetben.

„[...] sem az agrártársadalom, sem a városi munkásság kutatói nem tekintik teljesen témájukba vágó kérdésnek a cselédség vizsgálatát.”²³

Dolgozatom szempontjából fontos alapvetést – már-már definíció-szerű megállapítást tesz Gyáni, mégpedig, hogy

„[...] a cselédség léténél fogva, minden tekintetben a család intézményének része és tartozéka.”²⁴

Ezt a megállapítást a 'celéd' és 'család' szavak etimológiájával támasztja alá, ami valóban tanulságos példa, vagyis, hogy a két szó, közös etimonból, az ósláv ~ 'celjad' szóból származik.²⁵ A cselédség állományának robbanásszerű növekedése a 19-20. századi urbanizációs átalakulásokhoz köthető. A liberalizmus térnyerésével létrejött a polgári

¹⁸ Itt ugyanakkor meg kell említenünk, hogy Kosztolányira is hatottak – természetesen – a társadalmi mozgások, változások és a hírek. Kosztolányi írói módszeréhez hozzátartozott a kutatás, így a sajtó, a média mindenképpen hatással kellett, hogy legyen rá. Ld. továbbá KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Holnap, 1990, 228-230. illetve TRÁDLER Henrietta, *Az igazi Édes Annák?*, Horizontok blog, In. Ludovika.hu, 2022. 05. 09. (<https://www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2022/05/09/az-igazi-edes-annak/>) Megtekintve: 2022. 12. 30.)

¹⁹ Lásd pl. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek-Naplók*, Bp., Osiris, 1998, 763-809.; KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló. Igen becses kéziratok (1933-1934)*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1985.

²⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 289.

²¹ I.m, u.o.

²² GYÁNI Gábor, *Család, háztartás és a városi cselédség*, Bp., Magvető, 1983, 8.

²³ I.m, 9.

²⁴ I.m, u.o.

²⁵ Gyáni nem említi az etimont, ám hivatkozik a TESz-re. Ld. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I. kötet, A-Gy, szerk. KISS Lajos, PAPP László, Bp., Akadémiai, 1967, 493.

családszerkezet, mely intézménynek elengedhetetlen része lett a kiszolgáló személyzet, vagyis a cselédség.²⁶ A 19. század második felének közepén, majd 10 évvel a kiegyezés után született meg az első, a cselédség intézményesítését megfogalmazó törvény.

„A cselédség jogi intézményesítését az 1876. évi XIII. tc. végezte el, amely az 1907. évi XLV. tc. megszületéséig a gazdasági cselédség jogviszonyait és társadalmi létfeltételeit is egyedül volt hivatott szabályozni.”²⁷

Ez a törvénycikk szavatolja a régi jogi és társadalmi státusait a cselédségnek, illetve a szóban forgó társadalmi osztály „antiliberális társadalmi meghatározottságait.”²⁸ Ergo, a cselédségnek a gazdáiknak való alávetettséget és társadalmi kiszolgáltatottságukat foglalta újra és újra törvénybe a hatalom, s ezekkel a jelenségekkel Kosztolányi Dezső is dolgozni fog. A törvény szerint a munkáltató és a munkavállaló között létesült szerződés nem csak munkaszerződés, hanem társadalmi szerződés is, mely a hatalmi viszonyokat hivatott rögzíteni, magyarul, szavatoalta az úr-szolga viszonyt.

„Vagyis az elvileg szabad szerződési jogképességet élvező cselédmunkaerő munkaviszonyba lépésével nemcsak a munkaereje, hanem a saját személye fölötti rendelkezés jogáról is lemondani kényszerül.”²⁹

Esetleges testi sértés tényekor – amihez a gazdának joga volt, ha szolgálója megtagadta az engedelmességet, illetve, ha vétett a házi fegyelmi jogban – a cselédségnek *de jure* volt lehetősége polgári peres eljárás útján „orvoslást kérni”, azonban *de facto* – minthogy Gyáni példájából látszik – „»a cselédek polgári pert kellő jogsegély hiányában rendszerint nem indítanak«”.³⁰ Az 1876-os cseléd törvény azt is szabályozza, hogy a cseléd nem szerződhetett szabadon.

„[...] az 1867. évi törvény úgy rendelkezett – írja Gyáni –, hogy a létre jövő szerződéstől elálló munkavállaló – a gazda akaratának megfelelően – hatósági kényszerrel, annak eredménytelensége esetén e magánjogi szerződés megszegése fejében kirótt pénzbírsággal, sőt elzárással is büntethető.”³¹

Összességében tehát nemcsak a cseléd szó őrizte meg 16. századi jelentését, hanem az intézményi működése is. Gyáni szerint

„a polgári társadalom cselédintézménye közvetlenül feudális jellegű, a személyes függés viszonyaival átszőtt szolgálat tevékenységeköréből származott, s annak folytatásaként minősül; tágabb perspektívában szemlélve ugyanakkor történeti előzményeit egész az ókorig nyomom tudjuk követni.”³²

²⁶ GYÁNI Gábor, *Család, háztartás és a városi cselédség*, Bp., Magvető, 1983, 14-16.

²⁷ I.m, 17.

²⁸ U.o.

²⁹ I.m, 18.

³⁰ I.m, 19.

³¹ I.m, 20.

³² I.m, 22.

Idézi Jean-Louis Flandrint, és ennek az idézetnek Kosztolányira messzemenőig analóg vonatkozása is van, elég, ha Édes Anna házassági szándékára gondolunk Báthory úrral, a kéményseprővel, s ennek következményeire:³³

„[...] »Végül a házasság, amely megkívánja a személyével való szabad rendelkezés jogát és annak lehetőségét, hogy önálló életbe kezdjen, sem a rabszolga,³⁴ sem a házicseléd státusával nem volt összeegyeztethető.«”³⁵

Végezetül a származásról. Gyáni egy húszas-harmincas évekbeli példája szemlélteti, hogy a cselédség úgy 95%-a vidékről származott, s csak kb. 2-3% volt városi születésű.³⁶ Ez motívumként jellemző a cseléd-novellákra, lásd akár Kosztolányi, akár Márai műveit. Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című művében is megjelennek a cselédek. A *Nyugat* 1934-es évfolyama közölte folytatásokban a szövegét. A cselédekkel foglalkozó rész a kilencedik, melyben Márai gyermekkori emlékeit írja le a cselédekkel, szakácsnőkkel és a dicsekvő urakkal kapcsolatban.

A boszorkánytól félő Anna is, Édes Anna is vidéki lány, az előbbi alföldi, utóbbi balatoni születésű. Úgy vélem, Kosztolányi tudatosan játszik a „tiszt, szűz, vidéki cseléd lány és a bűnös város” motívummal. Ez az ellentét, nem először s nem is utoljára jelenik meg nála, úgy az életében, mind az életművében, elég, ha szabadkai származására gondolunk, vagy Esti Kornélra.³⁷ A vidékről a nagyvárosba menekülő ember motívuma kevésbé hangsúlyosan ugyan, de megjelenik az *Aranysárkány*ban is Novák Hilda és Csajkás Tibor szökéseként³⁸ és a *Pacsirta*ban is, Ijas Miklós elutazásában, valamint Orosz Olga primadonna elvágyódásában.³⁹

Márai Sándor az *Egy polgári vallomásaiban* is ír a cselédeknek a polgári világban való helyzetéről:

„Senki nem gondolkozott ezen. [Mármint a cselédség higiéniai körülményein a polgári háztartásokban. – a Szerző] A cseléd »szociális helyzete«, a polgáriasság, századeleji magyar családban a legkülönösebb

³³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. XVI. Anyag, szellem, lélek*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, 465-467.

³⁴ Egyébként Kosztolányi is használja a cseléd-rabszolga analógiát, igaz, ókori római értelemben: „Vagy urak akarnak lenni, de egészen urak, vagy cselédek akarnak lenni, de egészen cselédek. Vagy-vagy. A többi komédia. Mint a rómaiaknál. Azok is játszottak ilyenféle komédiát. De – és itt megállt – évente csak egyetlenegyszer. Nem is tudom melyik ünnepükön a patrícusok rabszolgáknak öltöztek, a rabszolgákat lefektették asztalaikhoz, és ők maguk hordták fel nekik a mézes bort meg a sült kappant. Azt mondták az *aranykor emlékére, mikor az emberek mind egyenlők voltak.*” In. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. IX. Vita a piskótáról, az irgalomról és az egyenlőségről*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, 263.

³⁵ GYÁNI Gábor, *Család, háztartás és a városi cselédség*, Bp., Magvető, 1983, 22-23.

³⁶ I.m, 48.

³⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél. Harmadik fejezet*, Bp., Osiris, 2000, 30-31.

³⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány*, II. kötet, Bp., Osiris, 2000, 6.

³⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta*, Bp., Osiris, 2000.

volt. Nem tartozott a »proletárok« közé, [...] nem volt »öntudatos bémunkás« a cseléd, világi helyzetéről ugyancsak keveset tudott. Egyszerűen cseléd volt.»⁴⁰

illetve

„Ha a cselédet kidobták, a jó háziasszony utolsó pillanatban számbavette [sic!] a távozó cseléd holmiját, [...] mert köztudomású volt, hogy »minden cseléd lop«.»⁴¹

Érdekes, hogy Márai is hivatkozik azon 1876. évi törvénycikkre, mely megállapítja a cselédség jogait, kötelességeit és a gazdáikhoz való viszonyukat.⁴² Márai ezenkívül még említ olyan – korabeli – vélekedést, ami Kosztolányinál is megjelenik az *Édes Annában*.

„A pesztonkák férfiak után futottak, lebetegedtek, nem lehetett számítani rájuk, különösen a tót cselédek voltak híresek laza erkölcsaikről.»⁴³

Ez nagyon egybevág Katica karakterével, akit – sok egyéb mellett – azért rúgott ki Vizyné, mert férfiakkal korzózott, valamint mesél ki? is egy Lidi nevű pesztonkáról, aki „tiltott műtétet hajtatott végre magán.”⁴⁴ Illetve Kosztolányi számba is veszi a nemzetiségek tipológiáját, a cselédség kategóriájában. Többek közt a tótokról is ír, s ezt a narrátor szájába adja, aki azonban Vizyné „fejéből” beszél:

„A svábok? Azok tiszták, de megbízhatatlanok. A tótok? Azok szorgalmasak, de buják.»⁴⁵

Érdekes, hogy Márai és Kosztolányinál Vizyné – illetve a Vizyné fejéből szóló narrátor, aki Vizyné emlékeivel rendelkezik (érdekes, hogy Vizi emlékeiről már ez nem mondható el) – használ azonos „terminusokat”. Az egyik legszembetűnőbb, ami ilyen, az a „fizetett ellenség”, mely a köznyelvben elterjedt frázis volt.⁴⁶ A késhasználat is megjelenik Máraínál, jóllehet nála a szakácsnéhez kapcsolva kerül elő:

„A szakácsné, a klimaktérium és az idült alkoholizmus korába jutva, néha kést fogtak a háziakra [...]»⁴⁷

S gondoljunk csak Édes Annára vagy a boszorkánytól rettegő Annára, akik szintén késsel végezték be gazdáik életét.⁴⁸

A cselédalakok származását illetően Gyáni 2021-es monográfiájából, s újabb kutatásaiból kiderül, hogy nem csak a Budapestre beáramlás, hanem a Budapestről való

⁴⁰ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása. Befejező közlemény*, Nyugat, 1934. XXVII. évf. 3. sz., 139.

⁴¹ I.m, u.o.

⁴² I.m, 141.

⁴³ I.m, 140.

⁴⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. III. Fanyar vacsora*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, 61.

⁴⁵ I.m, u.o.

⁴⁶ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása. Befejező közlemény*, Nyugat, 1934. XXVII. évf. 3. sz., 140.;

KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. III. Fanyar vacsora*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, 55.

⁴⁷ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása. Befejező közlemény*, Nyugat, 1934. XXVII. évf. 3. sz., 141.

⁴⁸ Márai ír a kamaszodó úri fiúk „első szükségéről” is, és arról, hogyan orvosolták ezt a házak urai. Fiatal, csinos pesztonkákat fogadtak fel a családok a fiaik mellé, hogy „segítsék át a pubertás nehéz idején” őket, mondván, „ezek »mégis egészségesebbek«, mint az utcai rosszslányok.

kiáramlás is tetemes méreteket öltött a 19-20. század fordulóján. 1880-at és 1910-et hozza példának, míg előbbi esetben a budapesti születésűek 86,4%-a vallotta magát budapestinek, addig harminc évvel később, 1910-ben már csak 71,9 %-uk. Mindazonáltal a bevándorlás-kivándorlás mérlege minden kétséget kizáróan a bevándorlók oldalára billent.⁴⁹ Talán ez is hatással volt Kosztolányira, s azon döntésére, miért épp egy „Budapestre beáramló” cselédet tett meg pl. az *Édes Anna* főszereplőjéül.

Fontos megemlíteni, hogy azon nők aránya, akik bevándoroltak, sokkal nagyobb, mint a férfiaké. A nagy női bevándorlási hullám, mely 1910 és 1920 között zajlott, azt eredményezte, hogy e tíz évben az immigráltak 78,7%-a volt nő, de még az 1920-as években is 61,9%-ot tettek ki.

„Ennek folytán a nemek közti arány jócskán eltolódott a nők javára: 1880-ban 1000 férfira még csak 1013, 1941-ben pedig már 1147 nő jutott (és ezen arányuk növekedése folyamatos volt az érintett időszak során).”⁵⁰

Ennélfogva nem volt ritka látvány a nagyváros utcáin a *dolgozó nő*, végezzen akármilyen munkát is, noha a budapesti női népességnek még az 1920-as, 1930-as években is átlagosan 42,3%-a vállalt munkát. Mindazonáltal Budapesten még mindig több nő dolgozott, mint vidéken.⁵¹

„1920-ban tíz törvényhatósági jogú városban az összes keresőnek 28,4%-a volt nő, az országos átlag (Budapest kivételével) pedig ennél is alacsonyabb: 27,5%. Mindez magyarázza is a fővárosnak a vidék népességére gyakorolt nagy vonzerejét.”⁵²

Az is érdekes vizsgálódásunk szempontjából, hogy jellemzően milyen családi státusúak voltak ezek a nők. Az irodalmi művekben megjelenő cselédek esetében – legalábbis, akikről eddig szó esett – az egyik közös vonás az életkor vagy a családjogi státus. Mindegyik példám hajadon volt: a boszorkánytól rettegő Anna, Édes Anna, Vera, a kis pesztra, mind-mind hajadon, sőt olykor egészen fiatal lányok. Ezt Gyáni is alátámasztja:

„A nők [...] akkor kényszerültek munkavégzésre, az otthon falain kívül, amikor hajadonok voltak. A századfordulóból származó nemzetközi összehasonlító adatok tanúsága szerint, ahol a női kereső népesség zömmel házicseléd volt, ott a hajadon női keresők domináltak [...]. Szórványos adatok Budapestre nézve is ezt erősítik meg. [...] A házicselédek között [...] a század első három évtizedében, átlag 86,5% a hajadonok részesedése”⁵³

⁴⁹ GYÁNI Gábor, *A nő élete – történelmi perspektívában*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 38.

⁵⁰ I.m, u.o.

⁵¹ I.m, 39.

⁵² I.m, 40.

⁵³ I.m, 39.

Gyáni a könyvében egy fejezetet szentel a cselédség irodalmi reprezentációjának. Mint állítja két alapvető cseléd-altípus van ezekben a szépirodalmi írásművekben: 1. „a tragikus sorsú cseléd”, 2. a sikeres társadalmi mobilitást elérő cseléd. Az első alkategóriába jellemzően az *Édes Anna*-típusú figurák tartoznak. Ezek szenvedéstörténete hangsúlyos, sőt kifejezetten hangos a szövegben, az olvasóból együttérzést csikar ki, s jellemzően a cseléd társadalmi lényének s pszichéjének vagy erkölcsi stabilitásának felbomlásához vezet, mely végül erőszakban oldódik fel.

„A cselédnek ezt a képét zömében a cselédek iránt mélységes empátiát tanúsító, humanista, demokratikus érzületű, olykor egyenesen szocialista meggyőződésű írók alkották meg. Lényege szerint az intézmény embertelenségét sugallja: a cselédlét ebben az ábrázolásban az emberi sorsában végtelenül kiszolgáltatott nőcseléddel való feltétlen azonosulásra készíti az olvasót.”⁵⁴

A „cselédek iránt mélységes empátiát tanúsító, humanista, demokratikus, szocialista meggyőződésű írók” kapcsán megvilágító erejű lehet, ha Kosztolányinak a Tanácsköztársaságban betöltött szerepére gondolunk, s ennek kapcsán Moviszter doktorra, aki az *Édes Anna* rezonőrje, vagyis az író szócsöve, illetve Moviszter híres monológjaira, amik akár a regény tételeimdatai is lehetnének.⁵⁵

Gyáni az *Édes Annát* fókuszba helyezi, „a magyar regényirodalom egyik csúcsteljesítményének” nevezi, miután előzetesen szót ejtett Kóbor Tamás és Bródy Sándor műveiről, amelyekben nagyon hasonló történet íratik meg. A második alkategória, vagyis a sikeres cselédek kategóriája – Gyáni szerint – azért is nem terjedt el, s nem honosodott meg, mert életszerűtlen. Kevés esetben szólt arról egy cseléd élete, hogy sikeresen kiszakadt vidéki, paraszti sorából, majd – ugyan megpróbáltatások után, de – elérte jutalmát, megedzett jellem, magasabb társadalmi státus vagy kispolgári sors formájában.⁵⁶ Ezekben a novellákban a narratíva meglehetősen meseszerű, követi a népmesék és műmesék – esetleg ókori mítoszok – narratíváját, s *a szegény ember leánya, a próbákat sikeresen kiállva, elnyeri méltó jutalmát*. S ha bár Kosztolányi történetei talán túl végletesek is lehetnek, a Molnár-Márai-Nádudvari-szövegek viszont túl mese-szerűek.

A történeti háttér vizsgálatából az derül ki, hogy a magyar irodalom cselédképe tipikusan mindig vidéki, hajadon, fiatal lány, aki feljövén Pestre szembesül az urbanizálódott világgal, a személytelenedő világgal, s önmaga elszemélytelenedésével. Ez a fő konfliktusa

⁵⁴ I.m., 85.

⁵⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. IX. Vita a piskótáról, az irgalomról és az egyenlőségről*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 2020, 263-265.

⁵⁶ GYÁNI Gábor MÁRAI Sándor *Az igazi*, MOLNÁR Ferenc *Az üvegcipő* és NÁDUDVARI Anna *Békeévek* című szövegeit hozza példának. Ld. In. GYÁNI Gábor, *A nő élete – történelmi perspektívában*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 86-87.

általában a szövegeknek, s erre a különböző figurák különböző módokon reagálnak. (Zárójelben megjegyzendő, hogy jellemzően vagy *gyilkossággal*, illetve nagyhatású *traumával* végződnek, vagy *jutalommal* és *jobb étellel*.) Hangsúlyos a különbség a traumákra épülő modern regény és a mesés elemekből összeálló narratíva között. Kosztolányi Dezső regénye, az *Édes Anna*, traumákra épülő, modern regény.

III. ÉDES ANNA ELŐZMÉNYEI

A cseléd-motívum nem állt távol Kosztolányitól, s korántsem az 1926-os *Édes Anna* című regényben jelent meg először szereplőként cseléd lány. Már egészen korán, a kevésbé vizsgált *Boszorkányos esték* című kötetben, amely Kosztolányi első novelláskötete volt, megjelent a motívum, és az *Édes Anna*ig vezető időszakban több ilyen elbeszélés is született.⁵⁷ Meglátásom szerint a gyilkosságokról mint „problémamegoldásról” és mint témáról, például arról, hogy a boszorkánytól rettegő Anna és Édes Anna, valamint a Márai vallomásaiban megjelenő szakácsnők által elkövetett gyilkosságok⁵⁸ miért és hogyan reprezentálódnak az irodalmi művekben, valamint az egyes szereplőkről, és a cselédről mint motívumról is lehetne egy-egy különálló dolgozatot írni.

Arany Zsuzsanna 2017-es *Kosztolányi Dezső élete* című nagymonográfiájában említést tesz az *Édes Anna* motivikus előzményeiről és következményeiről, „melyek között egyaránt akadnak tematikus és retorikus egyezések.”⁵⁹

„Az 1921-es *Egy pohár víz* című tárcanovella például »a cselédekről folyó vitát előlegezi az *Édes Anna* nevezetes uzsonna-jelenetében« [...].”⁶⁰

De példának hozza még az 1924-es *Kanári* című színi jelenetet, melyben a cseléd – akit Bözsinek hívnak, s ez cseppet sem érdektelen az *Édes Anna* keletkezéstörténetének szempontjából⁶¹ – összetűzésbe keveredik uraival.⁶² Egyébként – erről Arany Zsuzsanna nem ír – az is lényeges ebben a szövegben, hogy az úrfit Jancsinak hívják, csakúgy, mint majdan az

⁵⁷ Első megjelenése 1907. október 8-án, a *Budapesti Napló*ban volt. Ld. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Boszorkányos esték/Bolondok*, szerk. SZILÁGYI Zsófia, TÓTH-CZIFRA Júlia, Bp., Kalligram, 2021, 590.

⁵⁸ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása. Befejező közlemény*, Nyugat, 1934. XXVII. évf. 3. sz., 141.

⁵⁹ ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Bp., Osiris, 2017, 350.

⁶⁰ I.m, u.o.

⁶¹ A források alapján valószínűsíthető, hogy Édes Anna alakjának megformálásához a legnagyobb nyomot Kosztolányi Dezsőben Kosztolányi Ádám Keresztes Bözsi nevű dajkája hagyta, akivel a források tanúsága szerint akár intim kapcsolatba is kerülhetett Kosztolányi Dezső. Arany Zsuzsanna szerint ezen affér tudtában az *Édes Anna*ban szereplő, az úrfival kapcsolatos rész „önéletrajzi szöveggént is olvasható.” Ezen kívül a monográfus kijelenti, hogy valószínűleg több impresszió hatására állt össze Kosztolányi fejében Édes Anna alakja. Ld. In. I.m, 349. A Bözsi-affért, s azt, hogy ő volt Kosztolányi modellje Bíró-Balogh Tamás bizonyítja. Ld. BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Ha nem volnátok ti. Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei*, Bp., Jaffa, 2019, 153-190.

⁶² ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Bp., Osiris, 2017, 349.

Édes Annában. Arany Zsuzsanna még emlegeti a *Boris könyve* című elbeszélést, amiben egy gyilkosságot elkövetett cselédlány folyamodik cselédkönyvért. Ezt Arany Zsuzsanna az *Édes Anna* közvetlen előzményének tekinti. Ezen kívül megemlíti még az *Együtt, mindig együtt* című karcolatot, és *A hír sebessége* című szövegeket 1923-ból.⁶³

Veres András, az általa szerkesztett kritikai kiadásban a Kosztolányira hatható cseléd-élményekről is megemlékezik. Először is egy Maris nevű cselédről, mely élethosszig szóló élményt adott Kosztolányinak. Ezt a naplóiban írja Kosztolányi, s emellett sok cseléd-novella ötlettel volt tele. Veres szerint az *Édes Anna* egyik korai előzménye Molnár Ferenc *Liliom* című színműve, melyben egy csendes-néma kiscseléd szerepel, s melyről Kosztolányi 1909-ben kritikát írt. Veres szerint ez a némaság él tovább Édes Annában, s ez az attitűd: a védekezés és a távolságtartás.

„Anna némasága egyszerre védekezés és távolságtartás környezetével szemben. [...] nem vesz részt az egymást kibeszélő cselédek és urak párhuzamos társasjátékában.”⁶⁴

Veres szerint részben Anna hallgatása – a freudi értelemben vett elfojtás okán – vezet a tragédiához. Kosztolányi annyira irtózott a parancsolástól, s a kiszolgálástól, hogy regényében, mikor Vizyné parancsol Annának valamit, mondata végére pontot tesz, s nem felkiáltójelet.⁶⁵ Veres fontosnak tartja Kosztolányinak az 1920-as években születő, szociálisan érzékeny írásműveit, melyek megfestik a szegénységet. Ilyenek a *Síró nő a körúton*, az *Öregnéni és a macska*, *A kalauz sírt!...*, *A legnyomorultabb* és a *Boris könyve* című tollrajzok. A *Kanári* című jelenetet Veres is felhossa, sőt értelmezi. Úgy véli, Bözsi karaktere éppúgy bosszút áll, mint Édes Anna, csak sokkal szimbolikusabban.

„Természetesen nem meglepő, hogy a nagyobb lélegzetű munkájának írásakor a szerző támaszkodik korábbi szövegeire. Az viszont ritkábban szokott előfordulni, hogy utóbb az író visszatérjen regényének egyik-másik részletéhez, és újraírja rövidebb cikk formájában.”⁶⁶ – fogalmaz Veres.

Az *Édes Anna* esetében azonban ez is előfordul. Moviszter példabeszéde, a hetvenhat éves betegéről, megíratik karcolatként, ennek címe *A szó hatalma*.⁶⁷

Az *Édes Anna* legújabb recepciójának érdekes fejezete egy nemrég megrendezett kiállítás. 2020-ban a Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban PIM) a trianoni katasztrófát és Kosztolányi *Édes Anná*ját mutatta meg egy kiállításban, közös kontextusban, a kurátor Parádi Andrea volt. Száraz Miklós György megnyitó beszédjében így fogalmazott:

⁶³ I.m, 350.

⁶⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk. VERES András, Bp., Kalligram, 2010, 662.

⁶⁵ I.m, u.o.

⁶⁶ I.m, 667.

⁶⁷ I.m, u.o.

„Egy nagy író t mi mindenre használhatunk. Most Kosztolányit arra, hogy a szomorú Trianon szomorú századik évfordulójára emlékezzünk. [...] Beszéljünk az íróról, aki nélkül nem elevenedne meg a múlt.”⁶⁸

Ez a tárlat összművészeti értelmezése Kosztolányi Dezső regényének. Noha a regény 1926-ban jelent meg, de 1919-20-ban játszódik, és nagyban hatott rá a trianoni határrendezés. Kivált fontos erről Kosztolányi kapcsán beszélni, ugyanis őt mélyen érintette ez a történelmi esemény. Szabadkai lévén, a szülőföldjén vált kitaszítottá, otthontalanná. Kicsit ez is érezhető Kosztolányi vidéki származású alakjain, jelen esetben Édes Annán és a többi cseléd-alakon, még ha nem is trianoni értelemben, hanem az otthontól való elszakítottság értelmében, melynek okozója a munka, vagy a kiközösítettség.

„Föltűnő, hogy azaz író, aki 1920-ban *Vérző Magyarország* címmel irredenta antológiát szerkeszt, éppen abban a művében hallgat Trianonról, amelyben nyilatkozata szerint hitet tesz politikai meggyőződéséről. [...] Ennek az elbeszélhetetlen traumának az elbeszélése haláláig foglalkoztatta.” – fogalmaz Parádi Andrea.⁶⁹

Valóban érdekes kérdés, hogy a trianoni békediktátumról s annak következményeiről, miért nem esik szó az *Édes Annában*, kivált, ha Kosztolányit ennyire foglalkoztatta. Feltételezem, talán azért, mert a regény főmotívumaként jelenlévő cselédség-problematikát társadalmi-szociális jellege miatt sokkal inkább a kommün, s annak kommunisztikus volta viszonyában lehetett látványosan értelmezni. A Tanácsköztársaság felől a cselédsors egészen más értelmet nyer, kivált a polgári újrarendeződés után. (Ennek kapcsán elsősorban Ficsor karaktere izgalmas.) Nem lett volna sok tétje annak, ha egy Trianon után elszakított területről származó, de Pesten élő cselédlány sorsát ismertette volna Kosztolányi. De ez már a „*mi lett volna, ha*” esete, s ily módon felesleges is tárgyalni. Az okok viszont érdekesek. A kommün kapcsán érdekes lehet a regény mottója a *Rituale Romanum*, amelyet a kiállítás is főmottóul választott. Ebben a katolikus liturgikus versben a „lelkek közösségéről”⁷⁰ van szó, és ez a krisztusi gondolat egybecseng a francia forradalomban fogant három jelszó egyikéből kinőtt eszme, a kommunizmus-szocializmus ideológiájával, s az egyenlőség eszméjével. Ily módon értelmezhető úgy is ez az összehasonlítás, miszerint egyik sem valósult meg. Hiszen a cselédekkel „ridegen bántak”, ahogyan Moviszter doktor mondta, a regény zárlatában.⁷¹ Embertelenül, megalázóan, érdemtelenül. Pedig mind az úr, mind a szolga a krisztusi gondolat mentén élte – vagy szerette volna élni – életét.

⁶⁸ *Édes Anna. Kosztolányi. Trianon 100.*, szerk. PARÁDI Andrea, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021, 13.

⁶⁹ I.m, 19.

⁷⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek-Naplók*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1998. 545.

⁷¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. XIX. Miért...?*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 531.

„A regény szereplői jó emberek a társadalmi rend szempontjából nézve. De nem a krisztusi gondolat értelmében véve jók. Ezért kell bűnhődniük.”⁷²

A kommunizmust pedig, és ezt úgy a regényből, mint a történelemből tudjuk, nem valósították meg.

„A kommunistáknak is az volt a hibájuk, hogy egy ideált akartak megvalósítani. Egyetlen ideált se szabad megvalósítani. Akkor vége.”⁷³

Értelmezések szerint a *Rituale Romanum* Édes Anna vagy a Víz- házaspár üdvéért szól, ettől eltérően, a PIM munkatársainak új értelmezése szerint, a vers az I. világháború, valamint a Trianon csonkította Magyarorszáért is szól. E köré a gondolat köré építették az egész tárlatot.⁷⁴

IV. A CSELÉD-MOTÍVUM A KORAI ÉLETMŰBEN

Sokáig a Kosztolányi-irodalom a korai alkotót jellemzően figyelmen kívül hagyta. Ezt fölismerve és ez ellen téve született meg Szilágyi Zsófiának *Az éretlen Kosztolányi* című monográfiája, majd később a *Boszorkányos esték* és a *Bolondok* című novelláskötetek kritikai kiadása, melyet Tóth-Czifra Júliával együtt rendezett sajtó alá és írt. Azonban e két mementón kívül nem nagyon foglalkozik a szakirodalom Kosztolányi korai működésével, ami azért probléma, mert akkor is születtek szövegek – még, ha azok esztétikailag kifogásolhatók is – és ezek esetleg fontosak lehetnének az életmű későbbi darabjait illetően.

„Ha meg szeretném magyarázni, miért választottam írásom tárgyául egy Kosztolányi ritkán emlegetett kötetében (*Boszorkányos esték*) megjelent, kevésbé ismert novellát, aligha tudom segítségül hívni a Kosztolányi-novellisztika recepciótörténetét. Hiszen a korai Kosztolányit úgy egészében kitakarja a húszas-harmincas évek prózaírója – szemléletesen mutatja ezt az 1998-as *Újraolvasó* kötet szerzőinek műválasztása: »egyetlen irodalmár sem vállalkozott 1920 előtti alkotások mérlegelésére, holott nagyon is elképzelhető, hogy a költői szövegek visszafelé is olvashatók: a korai művek is átértelmezhetők a késeiek távlatából.«⁷⁵

És valóban, Kosztolányi korai prózájában már jelen van a cselédség és néhány novellában kifejezetten fontos szerepet tulajdonít ennek a problémának.⁷⁶

⁷² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek-Naplók*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1998. 545.

⁷³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. IX. Vita a piskótáról, az irgalomról és az egyenlőségről*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 265.

⁷⁴ *Édes Anna. Kosztolányi. Trianon 100.*, szerk. PARÁDI Andrea, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021, 20.

⁷⁵ SZILÁGYI Zsófia, „minden hatalmat a korai Kosztolányinak”. (*Kosztolányi Dezső: Istenítélet*), In. *Esemény és költészet: Az irodalomértés kortárs horizontjai a magyar és a nemzetközi tudományosságban*, szerk. SZITÁR Katalin, MOLNÁR Angelika, KOVÁCS Gábor, SELMECZI János, S. HORVÁTH Géza, Veszprém, Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, 2014, 220.

⁷⁶ Nem beszélve arról, hogy Kosztolányi 1933-34-es naplójában rendre felbukkannak cseléd-tematikájú novellaötletek. Ld. továbbá: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 661.

Az *Öt órákor* című novella, mely kötetben 1908-ban – *de facto* 1909-ben⁷⁷ – jelent meg, már korábban, 1907. szeptember 29-én jelent meg a *Budapesti Napló*ban, *Téli reggel* címmel.⁷⁸ A korai novellák esetében a számos szövegvariánssal is számolnunk kell, ugyanis a korban szokás volt, hogy a szerzők egy-egy szöveget több laphoz is elküldtek, kisebb vagy nagyobb mértékben átdolgozva, sőt az is előfordult, hogy későbbi köteteikbe is át-átemeltek bizonyos elbeszéléseket.⁷⁹ Lásd például az *Ilike az asztalnál* című novellát, amely *Ozsonna* címmel a *Bolondok*ba is bekerült.⁸⁰ Ez egyaránt lehetett megélhetési trükk és – gyanítom – ujjgyakorlat.⁸¹ Az *Ilike az asztalnál* / *Ozsonna* című elbeszélésben egyébként a cseléd, illetve háziszolgáló éppen csak felbukkan, annyira, mint amennyire az emberek életében jelen voltak. Ez a novella így nem különösebben jelentős a cseléd-motívum vizsgálata szempontjából.

Érdekes megfigyelni, hogy a két első novelláskötet, vagyis a *Boszorkányos esték*, valamint a *Bolondok* számos esetben használja a cseléd-motívumot. A *Boszorkányos esték* egyes novelláiban, valamint a *Bolondok* több novellájában hangsúlyosan jelen vannak a cselédek. Érdekes, hogy fókuszpozícióban, vagy topikban azonban csak a *Boszorkányos esték*ben szerepelteti Kosztolányi a cselédeket.⁸² A kötet két cseléd-fókuszú novellája *A boszorkány* és az *Öt órákor*.⁸³ Ha az *Édes Annát* a cseléd-motívum tetőzésének vesszük – Gyánihoz is kapcsolódva –, és azt vizsgáljuk, hogy az *Édes Annának* milyen előzményei keletkeztek, s hogy a regény alapgondolata hogyan alakult az évek során, *A boszorkány* lehet a legérdekesebb szöveg.

Jóllehet Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona *Kosztolányi Dezső* című életrajzában az *Édes Anna* ötletét a saját számlájára írja.

„A pamlagon fekvő, nappali álmodozásomban különböző helyzeteket színezgettem erről a tökéletesen engedelmes, mindig szolgálatkész leányról, egyúttal azonban próbáltam beleélni magamat a lány helyzetébe, és egyszerre hirtelenül felvillant bennem a gondolat, hogy ilyen leányt nem mernék a házamban tartani, mert aki ennyire öntudatlan, az éppen öntudatlanságában valami rémült cselekedetre képes.

⁷⁷ Kosztolányi nem készült el idejében a kötetével, ezért az 1908 novemberére ígért könyv csak 1909 májusában jelenhetett meg a szabadkai Krausz-Fischer nyomda – amely a *Bácskai Hírlap*ot nyomtatta –, és a budapesti Jókai nyomda koprodukciójában. Kosztolányi félig önerőből fedezte a kötet költségeit, oly módon, hogy tárcákat és kritikákat írt a *Bácskai Hírlap*ba. A többi költséget Fischer Móríc állta. Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Boszorkányos esték/Bolondok*, szerk. SZILÁGYI Zsófia, TÓTH-CZIFRA Júlia, Bp., Kalligram, 2021, 790.

⁷⁸ I.m., 797.

⁷⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Boszorkányos esték/Bolondok*, szerk. SZILÁGYI Zsófia, TÓTH-CZIFRA Júlia, Bp., Kalligram, 2021, 9.

⁸⁰ I.m., 7.

⁸¹ I.m., 9.

⁸² Természetesen ez csak abban az esetben igaz, ha az *Ilike az asztalnál* és az *Ozsonnát* egy műnek tekintjük, én így tettem.

⁸³ A sorrend ez esetben a kötetkompozíciót követi.

– Te, én egy novellatéma jutott eszembe – szóltam. – Egy tökéletes cselédlány, aki végül is meggyilkolja a gazdáját.

– Nagyszerű – mondta rá Dide azonnyomban. – Nagyszerű novellatéma. Mindjárt fel is jegyzem – és fogta az előtte lévő naptárát, arra írt gyorsírással néhány jelet.”⁸⁴

De már eddigi kutakodásaink is jól jelzik, hogy ez nem, vagy legalábbis nem egészen, vagy nem lehet igaz. Természetes, hogy a férj és híres író életművébe szeretne volna magát minél jobban beleírni Harmos Ilona, de ez nem lehetett több, mint az özvegy személyes hiúsága. Mint azt eddig is láttuk, Kosztolányi foglalkozott már a cselédség kérdésével, nem 1926-ban jutott először eszébe a cselédekkel foglalkozni, főleg nem egy olyan világban, ahol polgári életszínvonal vagy egzisztencia elképzelhetetlen volt cselédség nélkül.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint jelen példánk, *A boszorkány*. Az a novella, melyben a legtöbb és legkísértetesebb hasonlóság van az *Édes Annával*. Ezt Páji Gréta 2018-as tanulmányában szintén megfigyelte:

„Ehhez hasonlóan érdekes visszatérő név például az Anna, mely *A rossz orvosban* és a *Boszorkány* című novellában is az *Édes Anna* egyfajta előzményeként megjelenő »celédnévként« bukkan fel. a *Boszorkányban* félelemből és tévedésből gyilkoló cseléd Anna néven jelenik meg, míg *A rossz orvosban* a Tirolból érkező Anna nevű lány már kifejezetten »édesannás« tulajdonságokat visel, Vizyné cselédjének mintegy előképeként.”⁸⁵

Ott van mindjárt a szereplő: Anna, a fiatal, szőke cselédlány. A néven kívül más is szembeötlő a két karakter vonatkozásában. Vessük össze Édes Anna cselédkönyvét

„Személyleírás:

Születési év: 1900 (kilencszáz).

Vallása: r. k.

Termete: közép.

Arca: kerek.

Szeme: kék.

Szemöldöke: szőke.

Orra: rendes.

Szája: rendes.

Haja: szőke.

Fogai: épek.

Szakáll: nincs.

Be van-e oltva: igen.

Különös ismertetőjele: nincs.

⁸⁴ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Holnap, 1990, 228.

⁸⁵ PÁJI Gréta, *Kosztolányi nyelvszemlélete és névválasztással kapcsolatos eljárásai az újabb kutatások tükrében*, *Studia Litteraria*, 2018/1–2, 148-149.

Sajátkezű aláírása: Édes Anna.”⁸⁶

a boszorkánytól rettegő Annának Kosztolányi által leírt külsejével:

„Anna, a fiatal, fehérbőrű szolgálólány mindezt remegve nézte és a szívére szoritotta a kezét. [...] Fiatal, szőke fejében azonban csak továbbra is a farsang sötét mende-mondái kavargtak.”⁸⁷

Vagy akár – s ez utóbbi közelebb áll az *Édes Anna* születéséhez időben –, Borist, a gyilkos cseléd lányt, a *Boris könyve* című elbeszélés főszereplőjét, illetve az ő külső és életkorbeli attribútumait: ezerkilencszáztízben született – a szöveg 1925-ben keletkezett –, tizenöt éves volt akkor, és vidéki parasztlány, mielőtt cselédnek állt.

„Megmosdott, szőke haját koszorúba kötötte, fehérbe öltözködött, mint első áldozásra.”⁸⁸

A másik példa, melyben Édes Anna korai előképe fedezhető fel, az *Öt órákor* című szöveg. Ebben látszólag nem történik sok minden. Vera, a kis pesztra fölkel és elindítja a háztartást.⁸⁹ Kovács Árpád szerint azonban sokkal több van e „novellában”, mint elsőre tűnik. Kovács szerint Kosztolányi költői prózanyelvet alkot. A korabeli kritikák, mind érezték ezt és már a kortársak számára sem volt egészen egyértelmű, hogy ez a kötet mégis miféle prózapoétikát alkalmaz Kosztolányi. Kovácsnak erre a válasza:

„[...] a novellaműfaj innovációjával kísérletezett, s a klasszikus, illetve szimbolikus novella tagadásaként a rövidtörténet kiművelésén fáradozott.”⁹⁰

Mindemellett Kovács szerint a csoda-élmény a műben Vera „öneszmélésével” mutat párhuzamot.

„A narratív szöveg viszont a csodával jelölt eseményt egy élet-összefüggésbe integrálja – tudniillik Vera »fölcsumolásának«, öneszmélésének történetébe. Ezért a műveletért a prózaritmus felelős, azaz a mondatnál és megnyilatkozásnál nagyobb képződmények ismétlődése.”⁹¹

Kovács mindazonáltal az *Édes Annában* foglalt csoda-fölfogását látja megcsillanni már az *Öt órákorban*.⁹²

„Regényében a csoda mindennapiságának abszurdjával Kosztolányi szembeállítja a mindennapok csodájának lehetőségét, melynek mintáját először a *Pesztra* című novellában alkotta meg.”⁹³

⁸⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. VI. Anna*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 155.

⁸⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Boszorkányos esték/Bolondok*, szerk. SZILÁGYI Zsófia, TÓTH-CZIFRA Júlia, Bp., Kalligram, 2021, 21-22.

⁸⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Fürdés*, Bp., Helikon, 1994, 5. (<https://mek.oszk.hu/00700/00746/00746.pdf>) Megtekintve: 2022. 11. 04.)

⁸⁹ Megjegyzendő, hogy a szövegnek több címváltozata van: *Téli reggel*; *Öt órákor*; *Pesztra*; *Édes, didergő reggel* Ld.: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Boszorkányos esték/Bolondok*, szerk. SZILÁGYI Zsófia, TÓTH-CZIFRA Júlia, Bp., Kalligram, 2021, 549.

⁹⁰ KOVÁCS Árpád, *A novelláról és Kosztolányi rövidprózájáról. (A Pesztra eseményvilága)*, Alföld, 2013/1, 75.

⁹¹ I.m., 79-80.

⁹² Kovács Árpád a *Pesztra* címváltozatú szövegvariánst vette alapul. Én, a könnyebb kezelhetőség okán az *Öt órákor* címváltozatot használom.

⁹³ I.m., 94.

V. KOSZTOLÁNYI CSELÉDEINEK TOVÁBBÉLÉSE AZ IRODALOMBAN

Kosztolányi hatása mai napig elevenen él a kortárs magyar irodalomban, gondoljunk akárcsak Esterházy Péter *Esti* című kötetére. Kosztolányi azonban cselédnovelláival, de leginkább az *Édes Annával* irodalmi hagyományt teremtett. A hagyomány természetesen attól is lesz hagyomány, ha van, aki folytatja, átírja, fölülírja. A legfrissebb publikációk közül Grecsó Krisztián írásművei, például a *Fehérben fehér* című novella folytatja és írja át ezt a hagyományt.⁹⁴ Grecsó új kontextusba helyezi a cselédet; nála a cseléd hazatér, visszamegy látogatóba a falukába. Ez, Édes Annához képest jelentős különbség, hiszen őt csak Budapesten láttuk, nála csak származásában volt jelen a vidék. Valamint az is újdonság, hogy a másik oldal, a vidék is megszólaltatik ebben a novellában. Az *Édes Annában* csak az urak, a polgári osztály tagjai beszéltek, és elvétve a cselédek. Ezáltal Grecsó betekintést enged az író a másik oldal sokszor tragikus környezetébe is. A *Fehérben fehér* együtt olvasható Borbély András már idézett esszéjével, abban a vonatkozásban, hogy mindkettőnek témája a letűnt kor és a múltra való visszatekintés, az, miként látjuk most a huszadik századi cselédeket. Grecsó novellájában a jelenből indul a történet, az elbeszélő egy vállalkozóval régi, polgári lakást újíttat fel, s mikor a falat bontják, előkerülnek egy népi szőttes maradványai. Ez a foszló rongy tipikus alföldi módszerrel készült hímzés, melynek neve *fehérben fehér*. Ez a szöveddarab köti össze a múltat a jelennel. A szőttes nehéz munkával és nagy türelemmel készült, „vékony, gondos apácamunka”, ahogy az elbeszélő fogalmaz, s ez az apácamunka-motívum asszociatív viszonyba kerül a lakással, illetve a lakás megszerzéséhez szükséges munkával, mely egy élet, illetve több élet munkája. „[...] az én Domos nagyapám [...] efféléről nem is álmodhatott volna.” – írja Grecsó.⁹⁵ De később is előkerül ez, immár a saját életének kontextusában. „Egy élet munkáját fitymálja! – morogtam.”⁹⁶ A falba épült rongyon keresztül rajzolódik ki egy cselédlány, Juli sorsa, vagyis a kiszolgáltatott, naiv, vidéki, otthonról száműzött cseléd története. Juli pesti pletykáit, amelyeket szüleinek otthon mesélt el, értetlenséggel fogadták.⁹⁷ Vidéken nem beszélnek felesleges dolgokról, nem pletykálnak. A faluból már korábban elszármazott, cseléddé lett lányok történetei az egyetlen lehetséges forgatókönyvet jelentették a szülők számára, a lányok esetében is; vagyis, törvénytelen gyereket, egy úr(fi)tól, még akkor is, ha erről szó sincs. A sztereotípiák a városi cselédségről és a falusi közegtől meglehetősen

⁹⁴ GRECSÓ Krisztián, *Fehérben fehér*, In. Uő., *Valami népi*, Bp., Magvető, 2022.

⁹⁵ GRECSÓ, Krisztián, *Valami népi*, Bp., Magvető, 2022, 61.

⁹⁶ I.m., 70.

⁹⁷ Ez érdekes a Grecsó-életmű korábbi darabja, a 2001-es *Pletykaanyu* című kötet kontextusában, mely a vidéki pletykák világát tematizálja, a *Fehérben fehér* múltbeli szálához képest sokkal későbbi világban.

idegen kontextusok átvették Juli szavainak hitelessége felett a hatalmat, és a szigorú parasztember, – aki, mint azt Borbély András is említette esszéjében, lenézte a városi cselédséget, de még a munkásokat is – eldöntötte lánya életét, helyette is.

„És akkor megérti, hogy mindenkit megtagadtak. Ezért nem jár egy lány se haza soha a városi cselédsorból!⁹⁸ Ő meg olyan naiv volt, hogy azt hitte, azért, mert egyiknek se húz haza a szíve. Nyilván kiadták az útját mindenkinek, hamarabb elhajtották őket, nehogy eszükbe jusson ilyen-olyan fattyút hazaadni. Nem kell a törvénytelen gyerek, különösen nem a félig úri fajta, lusta dög.”⁹⁹

Bosszúból Juli megszegi a falu minden íratlan törvényét – például a nagy utcán *korzózik*, ami szégyen és gyalázat volt, dologtalanságra vallott – és örökre elhagyta a falut. Ez a bosszú emlékeztető is volt a falu lányainak – akik pontosan tudták, kicsoda az a Halász-Szabó Juliska –, hogy kétszer is gondolják meg, mielőtt a városba mennének cselédkedni. E novellában is hangsúlyosan jelen van a vidéki-városi ellentét.

VI. KONKLÚZIÓ

Összességében tehát elmondható, hogy a cselédség igen sok rétegű, sok jelentéstartalommal bíró státus volt, s ily módon az irodalmi motívumként való reprezentáltsága is igen differenciált és sokszínű. A Kosztolányi-Márai-féle cseléd csak egy volt a sokfajta cseléd közül, csak egy a cselédség egészen jól meghatározható tipológiájából. Kosztolányi cselédjei, a cselédség egészét tekintve még mindig a legjobb helyzetben voltak, lévén jóformán mindannyian városi cselédek voltak. Azonban világos, hogy a cselédség alsóbb rétegei nagy általánosságban sokkal nagyobb nyomorban és megaláztatásban éltek, mint városi társaik. A cseléd az egyik legkiszolgáltatottabb és legszemélytelenebb társadalmi státusú alkotója volt a társadalomnak, konkrétan mindent meg lehetett velük tenni, az ebéd elkészítésétől, a szexuális szükségletek kiélésén át, az úri fiúk szüzességének elvételéig.

Kosztolányi Dezső a cselédet mint irodalmi motívumot már pályája legelején használta. Első ilyen témájú novellája, *A boszorkány*, véleményem szerint az *Édes Anna* egyik legkorábbi előzménye lehet. Az *Öt órákor* című elbeszélésében a fiatal cselédség helyét festette le az úri-polgári hétköznapiakban, s már a későbbi Esti Kornél-féle önfeledt öröm is megjelenik, szintén a havazás hatására.

Márai Sándor az *Egy polgár vallomásai* című regényében is szót ejt a cselédekről, méghozzá feltűnően hasonló kontextusokban és kifejezőmódban, mint Kosztolányi Dezső.

⁹⁸ Itt GreCsó is differenciálja a terminust, szándékosan városi cselédséget ír.

⁹⁹ GRECSÓ Krisztián, *Valami népi*, Bp., Magvető, 2022, 68.

Az *Édes Anna* értelmezése a mai napig izgatja a tudósok és művészek fantáziáját, rendre új és új olvasatok, adaptációk és interpretációk születnek vele kapcsolatban. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítást rendezett, mely az *Édes Anna* elején lévő liturgikus versre épít és újra is értelmezi azt. Grecsó Krisztián legutóbbi elbeszéléseiben is foglalkozik a cselédséggel, kivált *Fehérben fehér* című elbeszélésében.

Az emberi méltóság, a megalázottak és megszomorítottak iránti részvét, az irgalom, az emberbaráti szeretet, a személy léte és az elszemélytelenedés, az igazság és igazságtalanság mindig témái az irodalomnak és egyéb művészeteknek. Ezek – sajnos – állandó kérdések és morális-erkölcsi dilemmák voltak és lesznek, ily módon ezek a történetek és a cselédség – véleményem szerint – soha nem tűnnek majd el a művészetből, bár ma már nem cselédekről beszélünk, hanem bejárónőkről vagy háztartási alkalmazottakról.

VII. BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. kötet, A-Gy, főszerk. BENKŐ Lóránd, szerk.

KISS Lajos, PAPP László, Budapest, Akadémiai, 1967.

ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Budapest, Osiris, 2017.

BENGI László, *Művészet/allegóriák. Csáth és Kosztolányi korai művészetfogalmáról*, Alföld, 2014/6, 76–86.

BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Ha nem volnátok ti. Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei*, Budapest, Jaffa, 2019.

BORBÉLY András, *Cselédregény*, Mérce, 2022. október 29.

(<https://merce.hu/2022/10/29/cseledregeny/> Megtekintve: 2022. 11. 04.)

Édes Anna. Kosztolányi. Trianon 100., szerk. PARÁDI Andrea, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021.

FÁBIÁN László, *Az Édes Anna keletkezésének körülményeiről*, Litera, 2020. április 3. (<https://litera.hu/irodalom/publicisztika/fabian-laszlo-az-edes-anna-keletkezesenek-korulmenyeirol.html> Megtekintve: 2022. 11. 01.)

FOUCAULT, Michel, *Felügyelet és büntetés*, Budapest, Gondolat, 1990.

GRECSÓ Krisztián, *Valami népi*, Budapest, Magvető, 2022.

GYÁNI Gábor, *A nő élete – történelmi perspektívában*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.

GYÁNI Gábor, *Család, háztartás és a városi cselédség*, Budapest, Magvető, 1983.

HELLER András, Dr., *Cselédsor*, Budapest, Szent István Társulat, 1935.

- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárhány*, I-II. kötet, Budapest, Osiris, 2000.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Boszorkányos esték/Bolondok*, *Kosztolányi Dezső Összes Művei*
Kritikai kiadás, sorozatszerk. DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. SZILÁGYI Zsófia, TÓTH-CZIFRA Júlia, Budapest, Kalligram, 2021.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, Budapest, Osiris, 2000.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk. VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, In.
Kosztolányi Dezső Összes Művei Kritikai kiadás, sorozatszerk. DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Fürdés*, Budapest, Helikon, 1994.
<https://mek.oszk.hu/00700/00746/00746.pdf> Megtekintve: 2022. 11. 04.)
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek-Naplók*, szerk. RÉZ Pál, Budapest, Osiris, 1996.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló. Igen becses kéziratok (1933-1934)*, Budapest, Múzsák
 Közművelődési Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 1985.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta*, Budapest, Osiris, 2000.
- MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai. Befejező közlemény*, Nyugat, 1934. XXVII. évf. 3. sz.
- PÁJI Gréta, *Kosztolányi nyelvszemlélete és névválasztással kapcsolatos eljárásai az újabb kutatások tükrében*, *Studia Litteraria*, 2018/1–2, 144-157.
- SIMON Magda, *Váradi harangok. Vallomások, életképek, dokumentumok*, Bukarest, Kriterion, 1976.
- SZILÁGYI Zsófia, *Az éretlen Kosztolányi*, Budapest, Kalligram, 2017.
- SZILÁGYI Zsófia, „minden hatalmat a korai Kosztolányinak”. (*Kosztolányi Dezső: Istenítélet*), In. *Esemény és költészet: Az irodalomértés kortárs horizontjai a magyar és a nemzetközi tudományosságban*, szerk. SZITÁR Katalin, MOLNÁR Angelika, KOVÁCS Gábor, SELMECZI János, S. HORVÁTH Géza, Veszprém, Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, 2014, 220-226.
- TRÁDLER Henrietta, *Az igazi Édes Annák?*, Horizontok blog, In. Ludovika.hu, 2022. 05. 09.
<https://www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2022/05/09/az-igazi-edes-annak/>
 Megtekintve: 2022. 12. 30.)